

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסלי וסאלי אנטין
בית הספר למדעי התרבות
התכנית למחקר תרבות הילד והנוער

ספרי לימוד כסוכני תרבות

מנחה :

ד"ר טל קוגמן

סמסטר א' תשע"ז

נושא העבודה :

ספרי לימוד וחומרים פדגוגיים במקצוע 'חינוך הגופני':

מהו דימוי הגוף המעוצב בספרי הלימוד בעברית בין השנים 1935–1955?

[טיוטה ראשונה לפני הערות]

מגישה : אסנת ישראלי

ת"ז : 057534497

תאריך : 25.4.2017

תוכן העניינים

2	מבוא
3	חלק א: מצב המחקר
3	פרק א: התפתחותם של ספרי הלימוד לילדים
4	תפקידם התרבותי של ספרי לימוד
5	מערכות התרבות המגלות עניין בספרי הלימוד והמתחים שביניהן
7	המורכבות שביחסי מוען-נמען
8	פרק ב: הרקע התרבותי אידאולוגי
13	חלק ב: ניתוח של ספרי לימוד וחומרים פדגוגיים
13	מאפייני הגוף ותכונות האופי
16	השפעת התרבות האירופית
18	ההגנה על המולדת
21	סיכום
22	ביבליוגרפיה
22	מקורות
22	ארכיון
23	ספרות משנית
25	נספח

מבוא

התרבות העברית שהתפתחה בארץ ישראל מימי העלייה הראשונה ועד הקמת מדינת ישראל היא תרבות ייחודית, הבאה לידי ביטוי בתחומים רבים ובהם תחום תרבות הגוף. רכיב תרבות הגוף מילא תפקיד חשוב בתרבות העברית המתחדשת לעומת תרבות הגולה ובניגוד לה, ובא לידי ביטוי במושג "היהודי החדש", שהכיל בתוכו מאפיינים גופניים בעלי חלק חשוב בעיצוב הדימוי העצמי ודימוי הגוף בחברה ובתרבות העברית המתחדשת, ששאפה לחדש ולהבחין את עצמה מהדימוי הגופני של היהודי הגלותי. תחום החינוך הגופני, שכלל שיעורי ספורט והתעמלות, היה חלק בלתי נפרד ממערכת החינוך שהתהוותה במקביל לתהליך תקומת העם היהודי בארצו, בשנים שקדמו להקמת המדינה ובראשית דרכה של מדינת ישראל. מטרתה של מערכת החינוך היתה להנחיל את ערכי החברה לדור הצעיר, לילדים ולנוער באמצעות שיעורים בבתי הספר ובעזרת המורים וכן ספרי הלימוד, ששימשו אמצעי רב-עוצמה להנחלת ידע וערכים בתרבות.

עבודה זו תבדוק מהו דמוי הגוף כפי שהוא מעוצב בספרי לימוד במקצוע החינוך הגופני שיצאו לאור בעברית בשנים 1935 עד 1955. לשם כך אבדוק את ספרי לימוד והדרכה למורים ולגננות בנושא החינוך גופני ואת הירחון 'ידיעות מורי ההתעמלות', שיצאו לאור בעברית בשנים אלו. אטען שדימוי הגוף המעוצב בספרי הלימוד משקף את האידאולוגיה של המורים, של מחברי ספרי הלימוד והמאמרים, שהיה להם חלק בתהליך הבניית הזהות העתידית של החברה הישראלית וששאפו להנחילה לילדים ולנוער.

חלק א: מצב המחקר

פרק א: התפתחותם של ספרי הלימוד לילדים

עד לפני אמצע המאה ה-16 לא הייתה קיימת הפרדה בין תרבות הילד ובין תרבות המבוגר, ילדים למדו לקראת תפקידם כפרחי כמורה או נערי מקהלה ששיננו מזמורי תהילים, ומטרתם של הלימוד וכך גם של ספרי לימוד הייתה דתית. חומר הלימוד ששימש את הילדים היה חומר ששימש גם מבוגרים, והילדים למדו מכתבי הקודש הכתובים לטינית, שפה שלא הייתה שפת הדיבור שלהם. את ראשית ההתפתחותם של ספרי הלימוד לילדים מזהה סטראיי (Stray, 1997) עם הופעת המילה textbook, ספר לימוד בשפה האנגלית, בסוף המאה ה-18. אם כי המאה ה-19, טוען סטראיי, היא החשובה מבחינת התהוות הקטגוריה. סטראיי מבחין בין ספר שנקרא בבית הספר לבין ספר לימוד: ספר לימוד הוא יציר של מערכת החינוך ומטרתו היא הדרכה ויש בו הוראות, לפיכך ספר שנלמד בבית הספר, כמו מחזה של שייקספיר, אינו במהותו ספר לימוד, אלא רק סוג מסוים של ספר הנלמד בבית הספר. למעשה ספרי לימוד לילדים הם הטקסטים המוקדמים שנוצרו לילדים בלבד, ובחינת התפתחותם מאפשרת להתבונן בתפיסות ובשינויים שחלו באירופה.

אביזרי הלימוד הראשונים הכתובים לילדים היו "ספרי קרן" (horn book). היה זה האביזר הראשון שהוכן במיוחד עבור ילדים, פחות או יותר באמצע המאה ה-16 באנגליה. היו אלה לוחות עץ שמטרתם ללמד ילדים לטינית. על הלוחות אפשר לראות קבוצות של אותיות לתרגול הקריאה, ולאחר מכן מופיעה התפילה. כלומר היסודות של החינוך הקודם המבוסס על לימוד הקריאה בלטינית והקודש לא נעלם – אך החידוש הוא המיקוד בילד. ניצנים של מערכת חינוך שאינה במסגרת הכנסייה החלו להופיע במאה ה-17 והחלו לשגשג במאה ה-18 וה-19, או אז התפתחה מערכת החינוך ונעשתה למרכיב חשוב מבחינה תרבותית. בתחילה ספרי הלימוד שהיו מיועדים לילדים הושפעו רבות מתפיסת הילדות של הכנסייה, שראתה בילד פרי שמקורו בחטא ועל כן מושא הראוי לחינוך, ומטרתם הייתה ללמד את הילדים ערכי מוסר ודת. במאה ה-19 התפתח במידה ניכרת מיתוס האוריינות ולקריאה הוענק ערך חשוב מאוד, אם כי גם קודם לכן הקריאה הייתה רבת-ערך כיוון שהיא אפשרה להשתמש בכתבי הקודש באופן בלתי אמצעי.

עם ההומניזם, הרפורמציה והרפורמציה הקתולית, המהפכה המדעית של המאה ה-17 והופעתן של תפיסות ילדות חדשות שהובילו לשינויים בפרקטיקות של הילדות הופיעו גם ספרי לימוד לילדים המושפעים מאותם תהליכים ותפיסות. אך לא רק גורמים אלו הובילו לתפוצתם הרחבה של ספרי הלימוד. תקופה זו הסתמנה גם בעלייה באיכות החיים והרגלי הפנאי והצריכה בארצות כגון אנגליה וצרפת השתנו. המאה ה-17 בישרה את עלייתה של תקופת הנאורות וההשכלה באירופה אשר השפיעה רבות על ההתרחבות של חינוך הילדים ובכך עלתה גם הדרישה לספרי הלימוד. התפתחות הדפוס, שהחלה במאה ה-15 בהמצאתו של יוהאן גוטנברג והגיעה לשיאים חדשים עם המפכה התעשייתית, אפשרה לראשונה להדפיס ספרים בעותקים רבים, וגם ספרי הלימוד נהנו כמובן מן השינוי המהותי. בתקופה זו הופיעו חיבורים על פדגוגיה ועל סדרי הלימוד הרצויים, והשיח על דרכי הלימוד ותוכני הלימוד הלך והתרחב. זמינותו של הידע בעקבות

ההתפתחויות הטכנולוגיות והעלייה בחשיבות שיוחסה לקריאה ולכתיבה הובילו לעליית קרנם של החינוך וההשכלה, בייחוד בגיל הצעיר ומערכת החינוך הלכה והתרחבה. ניוברי (Newberry) האנגלי היה הראשון שזיהה את הפוטנציאל של שוק ספרי הילדים מחוץ לכותלי בית הספר, הוא הפיק ספר קטן במהדורה מיוחדת לילדים, שזכה להצלחה רבה, הגם שהגבולות בין ספרי לקריאה לספרי לימוד היו לעתים מטושטשים. תעשיית הדפוס הלכה והתרחבה, ועלויות הייצור של ספרים פחתו. במאה ה-19 העלות של ספר הייתה נמוכה לאין ערוך מאשר במאות הקודמות והיה זה מוצר צריכה נגיש שאנשים יכלו להשתמש בו. בני המעמד הגבוה רכשו לעצמם ספרים, אך לא רק – גם אנשי כנסייה, דת ושלטון, עשירים ובעלי יכולת כלכלית גבוהה נהנו מן ההיצע. נגישותם של הספרים אפשרה למעשה לכל אחד לרכוש את מיומנות הקריאה ולעלות בסולם התרבותי, שכן מיתוג האוריינות עלה וכך מי שרכש את מיומנות הקריאה נחשב למשכיל ובעל ערך גבוה יותר. במאה ה-19 הפכו בתי הספר לעצומים, ובניגוד למצב שהיה עד למאה ה-18 הם לא היו מיועדים רק לבני השכבות הגבוהות אלא לכל שכבות האוכלוסייה. יותר ילדים נכחו בבתי הספר ובילו שם יותר שעות ביותר מעונות השנה. כתוצאה מכך מקצועות הלימוד התרחבו וספרים הפכו למוצר צריכה מבוקש.

"העולם הנראה" מאת יאן עמוס קומיניוס, איש דת שכתב הרבה ספרי חינוך, הוא ספר הלימוד הראשון החשוב ביותר שהפך להצלחה ולרב-מכר, ולפיכך השפיע רבות על אנשי חינוך שבאו אחריו. הספר יצא לאור בשנת 1658 והוא מבוסס כולו על איורים. מטרתו היא ללמד לטינית תוך שימוש בגרמנית, שפת הדיבור של הילדים. הספר הפך במהרה לספר עזר במוסדות הלימוד והוא תורגם לשפות אחרות. ספרו של קומיניוס הוא דוגמה אחת מיני רבות המצביעה על העניין החדש בספרי לימוד לילדים ועל השוק ההולך וגדל של ספרים מסוג זה.

בתחילת המאה ה-19 הוצאות הספרים גילו את כוח הקנייה של פלח השוק הגדול הזה, וספרי הלימוד נעשו למוצר צריכה המוני ובסיסי. סטראיי מתאר את האופן שבו האידאולוגיה הרומנטית עיצבה את החינוך. ספרי לימוד היו ספרים שנכתבו, עוצבו והופקו במיוחד כדי ללמד ולהדריך בנושא מסוים, אך זהו מוצר מסחרי נחות כי אין מי שיכול להיות חתום עליו. המורים עדיין היו הערוץ שדרכו עברו נושאים שהם הרבה מעבר לחומר לימוד בלבד. זו אינה ספרות יפה, טוען סטראיי, ספר הלימוד אינו המקור של התוכן, התוכן המופיע בו הוא חומר משוכפל שנכתב תוך התאמה לילדים, שהם עצמם נתפסים כקבוצה נחותה יותר ולכן החומרים המעובדים עבורם נחותים יותר (Stray, 1997, pp. 57–64).

תפקידם התרבותי של ספרי לימוד

התבוננות בהרגלי הצריכה של ספרי לימוד או ספרים לילדים חושפת כי תפיסות ילדות חדשות עולות ותפיסות חינוך חדשות נוצרות, שהעקרונות של החינוך, שרווחו קודם לכן בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת, השתנו. החינוך הציבורי החל להיות נפוץ באירופה, והתפיסה הייתה שילד צריך לדעת לקרוא ולכתוב, ללמוד לטינית ולקרוא כתבי קודש. תופעה זו היא חלק מתופעה

המאפיינת את אירופה בכלל וקשורה לכלל האוכלוסייה ולא רק לבני המעמדות הגבוהים – החינוך התחיל להתפשט.

בחינה של דרכי לימוד הילדים בבית הספר עשויה ללמד על המתרחש בחברה בכלל. סטראיי מציע כלים מתודולוגיים לבחינת תפקידם התרבותי של ספרי לימוד באמצעות דוגמה של ספרים ללימוד לטינית. למשל האופן שבו לימדו ילדים לטינית משקף את הדיסציפלינה כולה, כלומר חידושים שבספרי לימוד של לטינית משקפים תהליכים שחלו בחברה ובתרבות בכלל.

כדי לבחון ספרי לימוד כסוכני תרבות על החוקר לשאול ולבחון: מי הם הכוחות הפועלים למען הוצאת הספרים וכתובת תוכנם? כיצד הופעתם של רכיבים חדשים בשפה משקפים את ההשפעות הכלליות? מה מטרתם של אותם גורמים המעורבים בהפקת הספר ומה הם מבקשים להשיג? האם קיים שיקול מסחרי בהוצאת הספר? ובידי מי מצוי הכוח הכלכלי להוצאת הספר? (Stray, 1997, pp. 65–74).

מערכות התרבות המגלות עניין בספרי הלימוד והמתחים שביניהן

במאמר "הרהורים על חקר ספרי לימוד" מאת ג'ון איסיט (Issitt), חוקר ספרי לימוד אמריקאי, מתמודד המחבר עם השאלה מהו ספר לימוד? ספר לימוד, טוען איסיט, הוא מדריך המנחה את המורה איך ללמד מקצוע. הגורם המכריע הוא השימושיות, הפונקציונאליות. כלומר אם ספר מסוים משמש בכיתה הוא למעשה מוגדר כספר לימוד, דבר המשפיע כמובן גם על האופן שבו המורה תופס אותו. בתוך בית הספר מתנהל ומתקיים שוק שהמלייה שלו הם המורים והמנהלים, כלומר הם צרכני הטקסטים הללו. גורמים אלו משפיעים עמוקות על התייחסותנו כחוקרים לטקסטים, מכיוון שאנחנו מתבוננים על סיטואציה באופן תרבותי, המשתקפת גם במערכות היחסים שבין מורה לתלמיד. כמו כן ניכר כי בתחום זה יחס דו-ערכי, מצד אחד כולם משתמשים בספרי לימוד, אך מנגד אנו עדים ליחס של זלזול כלפי הספרי לימוד. איסיט טוען שיש תפיסה מקובלת המזלזלת בטקסטים האלה ומגדירה אותם כלא חשובים, ולא בטוח מה מידתם השפעתם. תפקידנו כחוקרי תרבות הוא לגלות מי הם הסוכנים הפועלים למען הופעתם של טקסטים אלו למרכז הבמה ומה הם משיגים בכך? (Issitt, 2004, pp. 683–696).

אין להתעלם מן העובדה שספרי הלימוד הם חלק מן השוק הכלכלי, ותחום ההוצאה לאור הוא חלק מן השוק המסחרי. אך בנוסף לכך, ספרי הלימוד שייכים גם לגוף האחראי על מערכת החינוך בכלל, בישראל זהו משרד החינוך למשל. כלומר יש שתי מערכות המעורבות בהפקתם של ספרי הלימוד ובשיווקם לתלמידים שביניהן חפיפה חלקית בלבד: שוק כלכלי מסחרי מצד אחד והגורם האחראי לתכנים ולחינוך הילדים מצד שני.

בישראל, לדוגמה, כחלק מן התהליך ההיסטורי של התפתחות קורפוס ספרי הלימוד, נולדו ספרי לימוד בסוף המאה ה-19 ביישוב היהודי שהיה בארץ ישראל, עוד לפני קום המדינה ולפני ייסודו של משרד החינוך. בהתאם לתכנית הלימודים ספרי לימוד התחברו וראו אור לא רק מקום המדינה אלא אף קודם לכן. משהוקמה המדינה משרד החינוך, הגוף הממונה על החינוך, נדרש לנושא ספרי לימוד בשעה שבאופן מסורתי הוא לא היה מעורב בנושא הכלכלי. לעומתו פועלים בשוק גם סוכנים כלכליים: הפקת ספרים, הדפסתם והפצתם כרוכות בעלויות גבוהות, ומהדורות

חדשות של ספרים רואות אור חדשים לבקרים, ישנן קבוצות של בעלי אינטרסים והוצאות ספרים הניזונות מן העובדה שעוד ועוד ספרים יוצאים לשוק והם פועלות לשם התקבלותם של ספריהן במערכת החינוך (פודה, 2002).

יוסף רוט וטל הלוי מדגימים במאמרם כיצד תפיסת הילדות גורמת לכך שספרי הלימוד נחשבים אולי לנחותים, וזאת מפני שמחבריהם באופן יסודי אינם מרגישים צורך להיות נאמנים באופן מלא לדיסציפלינות שמהם הם מגיעים. הלוי מראה כיצד מקראות בהיסטוריה לילדי אנגליה וארצות הברית מייצגות תפיסה של נחיתות הילדים, מחבריהן מרשים לעצמם לשנות ולהתאים את תמונת העבר לאידאולוגיה מסוימת, ואין מחויבות עמוקה לנרטיב ההיסטורי (הלוי, 2004, עמ' 94–105). גם רוט מדגים כיצד ישנה הנמכה ודרמטיזציה של הרומן ההיסטורי כדי להתאימו לילדים, ושפרי לימוד מייצגים תפיסות אידאולוגיות.

אלי פודה טוען שמטרתם של ספרי לימוד בהיסטוריה הוא עיצוב הזיכרון הקולקטיבי והלאומיות, לדוגמה, הפניית הזרקור בספרי לימוד היסטוריה בישראל לעניין היהודי נעשית לצורך עיצוב הלאום. למעשה, כל תחומי הלימוד מעצבים זיכרון קולקטיבי וזהות, אבל ספרי היסטוריה מנותבים בבירור לעיצוב לאומי. פעמים רבות החלטה מובנית של סוכני תרבות המשפיעה על תוכנם של ספרי הלימוד הופכת בסופו של דבר ל"חוק טבע" ומחלחלת אל כל ספרי הלימוד. ספר לימוד לעולם אינו אובייקטיבי. פודה ערך מחקר תוכן של ספרי לימוד כדי לבדוק מהי השפעתם של ספרי לימוד, הוא בחן את הצד הפורמלי לעומת מה שקורה בפועל בשטח, הוא טוען שעשויים להיות כאן יחסים מורכבים. פודה מציע מתודות לניתוח ספרי לימוד: כניתוח ספרותי אמנותי (למשל של המשמעויות) או בדיקה סטטיסטית כמותית של מילים מסוימות. פודה מראה שמראשיתם עוררו ספרי ההיסטוריה מחלוקות ותגובות חריפות מכיוון שתפיסת הילדות שבה אחזו ראתה את הילד כאזרח לעתיד. לפיכך לכל שינוי מגמה יש השלכות הוות גורל על עיצוב הדור הבא. כלומר תפיסה זו מערבת מניעים פוליטיים בעולם הילד והילדות (פודה, 2002).

מערכת החינוך קשורה למדינה וללאום, אחד הכלים המרכזיים שלה הוא ספרי לימוד. לכן להתערבות של גורמים שונים בתכנים שבספרי הלימוד השפעה מכרעת. המאמר של אסתי ורענן ריין, על ספרי הלימוד הפרוניסטיים מדגים תפיסת ילדות זו. מערכות פוליטיות רואות חשיבות אדירה בניהול החינוך, תפיסת הילדות מודרנית מוטמעת עמוק בתוך גישה של ספרי הלימוד בארגנטינה, גישה שרואה את הילדים כדור העתיד שצריך לקחת את המהפכה הלאה, לכן יש השקעה רבה בהם, על כתפי הילדים תיבנה האומה (ריין וריין, 1995).

לא רק מגמות כלליות ובין-לאומיות משפיעות על ספרי הלימוד אלא גם היחסים שבין התלמיד למורה המחנך. לעתים יחסים אלו, יחסים אישיים, קרובים וכמעט בלתי אמצעיים בין מורה לתלמידיו, מביאים להיווצרותם של ספרי לימוד חדשים. באמצעות המגע הזה, טוען בר גל, באות לידי ביטוי תפיסותיו של אותו מורה או מחנך המייצר את חומרי הלימוד לתלמידיו. בר גל מצביע על תופעה שהתרחשה בחינוך הארץ-ישראלי שבה קבוצה של מורים ציוניים חלוציים בעלי תפיסת ילדות מודרנית המושפעת מתפיסות החינוך המרכז-אירופי, המציאה תחום לימוד חדש לחלוטין בעקבות הרעיון החלוצי והחינוך מחדש ששמו מולדת. זהו ביטוי של עיצוב חינוך חדש ועיצוב

ספרי לימוד מסוג מסוים ושל יצירת שפה חדשה. בתקופה זו שבה התגבש מקצוע המולדת עלו היסוסים ומתחים רבים בין שלוש מערכות החינוך שהיו באותה תקופה: החינוך היהודי מסורתי, החינוך האירופי והחינוך הציוני חלוצי. כלומר ספרי לימוד נוצרים בתרבות גם יש מאין, ובכוחם לעצב ולבנות תרבות חדשה באמצעות הילד. זו תפיסת ילדות הרואה בילד גורם חשוב בבניית העתיד, בבניית האומה והחברה לעתיד. לפיכך אפשר ללמוד מספרי הלימוד על תרבות ועל הערכים שאותם היא רוצה לשמר לעתיד. אפשר ללמוד מספרים אלו גם על תפיסת ילדות מודרניות אירופיות, כמו של פסטלוצ'י, שבה אחזו המחברים. בר גל מתאר את מקומם של המורים ביצירת ספרי הלימוד, וגם את הוויכוחים הפוליטיים וארגונים בין-לאומיים המתערבים בהם. מורים, אסיפות המורים, גורמים מקומיים, גורמים בין-לאומיים ואותם ויכוחים פוליטיים חושפים את מבנה התרבות והחברה ואת הכוחות הפועלים בה בתקופה שלפני הקמת המדינה. על חשיבות מקומו של המורה היחיד העומד לפני התלמידים, כמו שמתאר מק. ג'ורג', במקרה של ספרי הלימוד שכתב פופ עבור הילדים באוסטרליה כדי להיטיב עימם על פי תפיסת עולמו (McGeorge 2001, 1-7). על חשיבותה של השפה עומד גם בר-גל, מכיוון שלימוד בשפה חדשה הוא סוג של תירבות, הלשון הופכת לגורם מרכזי מאוד, ויש מאמץ להעביר את החניכים לשפה אחרת (בר גל, 1993). דימיון נוסף הוא שהמורה, כמו פופ, יכול לקבוע בעצמו את הדרך, כשאין מערכת מוסדרת. לאנשים הנמצאים בנקודות מפתח יש המון חופש. הכומר פופ החליט איך לחנך את הילדים והוא בחר בדרך הזאת שבה יש חשיבות ליוזמה, והיה לו חופש פעולה רב לצד אידאולוגיה קיימת, בנוסף לתפיסת הילדות שמה שחשוב ביותר זה שפה וידיעת קרוא וכתוב.

המורכבות שביחסי מוען-נמען

במקרים רבים ההתבוננות שלנו ביחסים של מוען לנמען ובצרכים של קהל היעד מסבירה הרבה מן החומרים המופיעים בספרי לימוד.

סרוקה טוען שמקראות הן ספר הלימוד היסודי, כי הן קשורות בהוראת הקריאה. הכוונה היא לקריאה בשפת אם ולא בשפה אחרת. הקריאה היא היכולת היסודית שספרי לימוד רצו להקנות ולזה יש ערך תרבותי חשוב מאוד. כשחוקרים עוסקים במקראות, המטרה היא לשאול את השאלה - מהם הדברים שמעניינים אותם? סרוקה טוען שספרים אלה נוגעים בטווח רחב של נושאים - רכישת שפה, תפיסות ילדות, תפיסות לאומיות. ההתפתחויות האילו והלאומיות קרו לפני המאה ה-19 טוען סרוקה, וכל לאום מייצר עבור עצמו את המקראות.

סרוקה מציע גם מתודולוגיה לבחינה תרבותית. חשוב לבדוק מי הוא קהל היעד שעשוי היה להתעניין בספר הזה. יש להביא בחשבון את המקום שבו יצא הספר, וצריך להסתכל על ההקשר הכללי ולהבין באמעותו מה היו המטרות והמניעים לכתוב ספר. כלומר יש להתבונן בהקשר מסוים שבו נוצר הספר ולבחון למי הוא נועד. אפשרות נוספת היא הדרך הכמותית - אפשר להסתכל גם על מספר מהדורות וללמוד משהו מן ההשוואה בינהן, קיום של מהדורות מלמד שספר הצליח ולכן מעניין לעמוד על ההבדלים (Sroka, 2014).

רפל טוען שאם מסתכלים על ספרי לימוד אפשר לשחזר תופעות תרבותיות באופן מעמיק. ספר הלימוד מבחינתו הוא הדבר המתקרב לסיטואציה הממשית של לימוד. רפל נותן דוגמאות לאופן שבו ניתן לשחזר תהליכים בתוך החברה היהודית באמצעות ספרי לימוד (רפל, 2003).

הפאזל החינוכי הוא מורכב עד מאוד, טוען רודן, המבקש לבדוק במאמרו את תפקידם של ספרי לימוד בהפצת רעיונות. בכל תחום לימוד, גם באמנות ומוזיקה, האידאולוגיה חודרת וחוצה כל תחום שמלמדים ילדים בבית הספר, אם היסטוריה ואם מתמטיקה (Rodden, 2007).

פרק ב: הרקע התרבותי אידאולוגי

בכוחם של ספרי לימוד הנוצרים בהקשר של יצירת יש מאין בתרבות לעצב ולבנות תרבות חדשה דרך הילד, ולכן ספרי הלימוד משמשים סוכני סוציאליזציה של רעיונות ואידאלים של תרבות. תפיסה זו של הילד מבוססת על תפיסת ילדות מודרנית הרואה בילד גורם חשוב בבניית העתיד של החברה ובבניית אומה. לפיכך אפשר ללמוד מספרי הלימוד על ערכי התרבות שאותם חברה מסוימת רוצה להנחיל ולשמר לעתיד. העדפת תכנים וערכים בספרי לימוד היא פועל יוצא של האידאולוגיה של מקבלי ההחלטות, בין שמדובר במורים ובין שבבעלי תפקיד ממלכתיים או מסחריים.

מקצוע החינוך הגופני עוסק בטיפוח תכונות כגון הגינות, משמעת וסדר, קבלת מנהיגות ויצירתה, פיתוח כוח גופני וקואורדינציה, כוח רצון והתמדה, אומץ לב ותושייה ועוד (יזדי עוגב, 1995, עמ' 5). החל בתקופת הילדות, פרט לנוכחות הגופנית הפיזית, מתפתח בתוך המבנה הנפשי של האדם דימוי גופני. דימוי הגוף מושפע מההתפתחות הגופנית והקוגניטיבית וגם מאינטראקציה עם אחרים. מגיל צעיר לומד הילד לשים לב לחשיבות של תווי גוף מסוימים, כפי שאחרים מייחסים לה חשיבות, וכך מתעצבת אצלו תפיסה אידאלית של גוף ושל סטריאוטיפים. החברה מחנכת את היחיד לפעול על פי תפיסות מסוימות של גוף ומראה חיצוני, ואלו משפיעות על הדימוי העצמי, על המיקום החברתי ועל המצב הנפשי (Lerner, 1982, p. 1). התכונות שפורטו לעיל יכלו לתרום רבות ליצירת דמותו של "היהודי החדש", שהיה חלק ביצירת האומה העברית חדשה. יזמי תרבות, המעוניינים ביצירת תרבות חדשה נוטלים לעצמם גם ביטויים גופניים וחיצוניים שייחדו תרבות זו. ביטויים אלו, טוענת בן ישראל, הם גורם מאיץ ורב-ערך בהתעוררות לאומית ובגיבושה, ובתהליך הבניית הזהות והזהות הקולקטיבית, וחברי הקבוצה מובלים לבחירת הטיפוס האידאלי שלה (בן ישראל, 2010, עמ' 20).

מקצוע החינוך הגופני ליווה את מערכת החינוך העברי בארץ מן המאה ה-19 והיה מרכיב קבוע בתכנית הלימודים לפני קום המדינה ולאחריה. הוא היה מנופה העיקרי של תרבות הגוף ונועד לו תפקיד חלוצי וחיוני להגשמת מהפכת התרבות הציונית. תודעה מהפכנית הייתה אחת מן התכונות שייחדו את ציבור המורים ביישוב (רם, 2000, עמ' 1). המורים המובילים לחינוך גופני בתחילת במאה העשרים בארץ היו עולים מארצות אירופה ובעלי תארים אקדמיים מאוניברסיטאות במרכז אירופה או בצפונה. לאחר המכבייה השנייה ב-1935 עלו ארצה מורים

מקצועיים רבים לחינוך גופני, והטביעו חותם אישי רב הן בבתי הספר הן בפעילותם מחוצה לו. יחד עם זאת העליות הרביעית והחמישית, שלא כמו הקודמות להן, נבעו גם משיקולים מעשיים ולא אידאולוגיים, כמו חשש מגל האנטישמיות הגואה וצמצום ההגירה לארצות-הברית. מורים רבים ניסו להמשיך ולעסוק במקצועותיהם הקודמים (אנוך, 2001, עמ' 81). הכנסת שיעורי חינוך גופני הייתה אחת מסממני מגמת החידוש שהתחוללה בבית הספר העברי החדש בתחילת המאה ה-20, ושילובו של החינוך הגופני במערכת הלימודים היה לתהליך לאומי ערכי, שייצג תפיסה חדשה הרואה בחינוך הגופני חלק מהחינוך הלאומי. הרעיון הציוני לפתח את חישול האופי ולהאדיר את מוטיב הגבורה והכוח הגופני נתן את אותותיו בתכנית הלימודים ובשיעורי החינוך הגופני וההתעמלות. החינוך הגופני קיבל לגיטימציה חברתית-תרבותית הודות להיותו חלק מן המערך הלאומי של היישוב. לפיכך, בתהליך זה חברו שני גורמים: חיקוי התרבות האירופית והיצירה הלאומית המקורית (בן ישראל, 2010, עמ' 70–71).

התפתחות החינוך הגופני באירופה השפיעה על המורים לחינוך גופני שנולדו והתחנכו באירופה. תחום זה הושפע מתפיסות ילדות מודרניות רומנטיות שלהן שני היבטים מרכזיים. האחד, החינוך הגופני הפך בהדרגה לחלק ממערכת החינוך בבתי הספר כאמצעי לטיפולו של הפרט, רעיונותיהם של רוסו (1746–1827), פסטלוצ'י (1746–1837) ודומיהם קיבלו ממד מעשי בבתי הספר שהוקמו תחילה בגרמניה ולאחר מכן בכל רחבי אירופה (קאופמן, 1999, עמ' 262). הגישה הנטורליסטית-רומנטית המבוססת על תורת רוסו, "החינוך הטבעי", רואה את מטרתה בפיתוח כישורונותיו הגופניים והרוחניים של הילד באופן הרמוני וטבעי המיוחד לכל ילד. לתפיסת ילדות זו, הרואה בילד אישיות עצמאית ולכן מטרת החינוך היא לקדם את צרכיו הרגשיים והרוחניים תוך כדי לימודים פעלתניים עם הכוונת המורה וללא שליטה, שותפים גם דיואלי, פסטלוצ'י ומונטסורי (בן ישראל, 2012, עמ' 20–29). ההיבט השני קשור לרוסו הרואה בחינוך הראוי גם חינוך לאומי הנוטע בכל ילד את האהבה למולדתו והוא הציר המרכזי לבניית האומה; זהו חינוך לאומי ומדיני, חינוך לפטריוטיות, חינוך שהולאם ועבר מידי המשפחה למדינה. פיתוח החינוך הגופני הוא אמצעי נוסף להקמת תנועות נוער, שנועדו לחזק את התודעה הלאומית באמצעות טיפוח הלכידות החברתית והחישול הפיזי לקראת המאבק הלאומי העתידי (קאופמן, 1999, עמ' 262). בנוסף לשתי גישות אלה התפתחה "הגישה העמלנית", שראתה בצורך לכלול בחינוך האדם גם את גופניותו וגם את רוחניותו במטרה לעצב חברה עובדת המכירה בערך החינוך הגופני השכלי המוסרי והאסתטי, זו הייתה גישתו של קרשנשטיינר (1854–1932) איש חינוך גרמני, אבי בית הספר המקצועי המודרני, שהתבסס על תורת רוסו. במדינות מרכז אירופה וצפונה, כגון סקנדינביה ושווייץ, גברה הנטייה לאפשר את התפתחותו של הילד על פי כישורונותיו ולפי נטיותיו, על פני התפיסה כי החינוך הוא אמצעי מדיני לאומי הרואה בילד אזרח לעתיד. ואולם באנגליה בשיא פריחת הקולוניאליזם הבריטי, ספורט קבוצתי ומשחקי ספורט נחשבו כצו לאומי, ורוב שיטות החינוך הגופני היו קשורות לרקע לאומי ואף מיליטנטי. בן ישראל טוענת שהחינוך הגופני נעשה לחלק אינטגרלי ממערכת התרבות האירופית החדשה שדגלה בהרמוניה ובהומניזם אך נטתה יותר לתרבות לאומית, ואת המודל הגופני שנוצר מרעיון "שלמות האדם" דחקו רעיונות הלאומיות החדשה (בן ישראל, 2010, עמ' 20–29).

נטייה זו השפיעה גם על מעצבי מערכת החינוך הציונית. תחילה בגולת אירופה ואחר כך ביישוב בארץ ישראל. מעצבי החינוך שאפו ליצור טיפוס אדם אידאלי שאפשר לכנותו "היהודי החדש" אשר המרכיב הגופני במהותו אינו זר לו. הציונות השלימה את שהיה חסר לדמותו של היהודי החדש באמצעות אימוץ תרבות גוף חדשה שתבנה דמוי גוף חדש המנוגד לדמותו של היהודי בגולה (רם, 2000, עמ' 2). המונח "יהדות השרירים" או "היהודי החדש" נטבע על ידי נורדאו בקונגרס הציוני השני (1989) מונח זה ביטא את הרצון להשתחרר מהדמוי הגלותי של היהודי הנוירוטי והעצבני לכאורה וליצור אתוס חדש של יהודי שלו כוח גופני ויכול להגן על עצמו מהאנטישמיות (קאופמן, 2005, עמ' 261).

פיתוח תרבות הגוף והיכולת הפיזית ענו על צורך להגנה עצמית של היישוב ושל המדינה שבדרך. כמו רוב מנהיגי היישוב הוא ראה בחינוך הגופני מסגרת של הכנה לעתיד, פעילות טרום צבאית ולא חינוך שנועד לשפר את איכות חייו של היחיד. החינוך הגופני היה עבורו מסגרת להשגת מטרות ארגוניות ברמה החברתית-לאומית וכל סוג אחר של חינוך גופני לא התאים לו (רם, 2000, עמ' 80).

בשנת 1936 היו כמאה מורים לחינוך גופני בבתי הספר. המורים, כגון צבי נשרי (1878–1973) ויהושע אלוף (1900–1980) שרכשו את הכשרתם באירופה (שווייץ ודנמרק בהתאמה) או בתיה החר וירוביץ (1910–1995) ילידת ליטא, הגיעו ארצה כשהם כבר מוסמכים להוראת החינוך הגופני ממכללות במזרח אירופה ומרכזו או שקיבלו את ההכשרה בארץ. מאורעות תרפ"ט השפיעו קשות על היישוב ועל מערכת החינוך, ופעילי החינוך, מורים ותלמידים כאחד, נרתמו לעזרת החברה ותרמו את חלקם למאמץ הלאומי. בתוך קבוצת הפעילים, אשר ביצעו פעולות ממשיות, נמצאו מספר מורים לחינוך גופני, בהם למשל י' אלוף. אלוף, שנולד ברוסיה הלבנה, למד חינוך גופני בדנמרק והיה המפקח הראשון על החינוך הגופני ביישוב, איש מכבי, חבר בהגנה, ומפקח על הנוטרים במחוז ירושלים, הגיש בתרצ"ט תזכיר למחלקת החינוך של הוועד הלאומי שנשא את השם: "הנוער הלומד והכשרתו לקראת ההווי הארץ ישראלי". בתזכיר זה קבע כי "חובה על כל נער ונערה להכשיר את עצמו לקראת מילוי החובה האלמנטארית ביותר של ההגנה העצמית והחובה הקדושה ביותר של הגנת הזולת".

צירוף הנסיבות המדיניות עם תפיסות ההגנה של מנהיגי היישוב הבשיל, ו"הוועד להתפתחות ארגונית חדשה" הקים בתוך מסגרות החינוך הגופני גוף חדש שאמור היה להיות אחראי באופן בלעדי ומקיף על הספורט ועל החינוך הגופני ביישוב (בן ישראל, 2010, עמ' 317–318). כך ב-1939 הוקמה "המחלקה להכשרה גופנית של הוועד הלאומי" אשר הייתה כפופה למחלקת הבריאות של הוועד הלאומי, היא קיבלה על עצמה לבסס את התחום מבחינה מקצועית, להכשיר מורים, לספק ספרות מקצועית ועוד (אלבוים-דרור, תשמ"ו, עמ' 149–156). תכניות החינוך הגופני בבתי הספר, בתנועת הנוער הצופים ובאגודות הספורט כללו אימונים גופניים טרום צבאיים כרכיב חיוני ומרכזי בתוכם, אלא שזה לא סיפק עתה את המוסדות הלאומיים, ובשיעורי החינוך הגופני בבתי הספר לא עסקו רק בהתעמלות ובספורט.

בסוף 1932 נחתם הסכם על העברת החינוך מידי הסוכנות היהודית לוועד הלאומי של כנסת ישראל עד להקמת מדינת ישראל בשנת 1948. בשנים אלו נוצר מצב שבעוד המרכז הפוליטי של היישוב התחזק והתמסד, התגברו תהליכי האולטימולטיזציה במערכת קביעתה של מדיניות החינוך, ורבו מאבקים אידאולוגיים ומאבקים על עוצמה ומשאבים. המאבק על השפעה במערכת החינוך הפך להיות אחד מאמצעי הפעולה של קבוצות-העוצמה. הוועדים המפקחים בחינוך, כגופים מייצגים, היו למעשה קובעי המדיניות החינוכית ומבצעים. לצדן של המפלגות פעל בשלב זה מוקד-עוצמה נוסף, השלטון המקומי. בסוף 1941 הפכו הרשויות המקומיות להיות "המעסיק" של המורים ולכן המפלגות, באמצעות השלטון המקומי, קבעו למעשה את כיווני התפתחותה של מערכת החינוך. עיצוב מערכת החינוך, טוענת אלבוים-דרור, לא הייתה תוצאה של קביעת מדיניות מודעת ומכוונת, אלא תולדה של התפתחויות נסיבתיות ותוצאות-לוואי של אירועים ושל החלטות בנושאים אחרים. הכרעות קריטיות אשר עיצבו את מערכת קביעת מדיניות החינוך, יש ונתקבלו בהשפעת יזמים או קבוצות רדיקליות קטנות. תהליך ההתפתחות מתחיל מיוזמה פרטית אל ציבורית ואחר כך ליוזמה מפלגתית, כמו שקרה בתחומים אחרים כגון עיתונות וספרות (אלבוים-דרור, 1982, עמ' 149–156).

אנשי המקצוע בתחום הספורט נאלצו לנהל מאבק עיקש על יוקרתו של המקצוע. בשנת 1938 נערך כינוס הספורט הראשון אשר תרם לעליית קרנו של החינוך הגופני כמקצוע "לאומי". אלוף, שהיה המפקח האחראי על החינוך הגופני בבתי הספר, הנהיג מגמה מוגברת ללימודי חינוך גופני בית הספר הריאלי שתכליתו חינוך טרום צבאי בהנהלת ד"ר בירס, ואחריו הלכו בתי ספר רבים. המפנה החשוב בתחום החינוך הגופני חל בשנת 1939 עם הקמת "המחלקה להכשרה גופנית". הצורך בהכשרת מורים מסודרת הביא עמו ניסיונות להקמה של מדרשות לחינוך גופני, וב-1944 הוקם מכון וינגייט, שבו נערך קורס שנתי להכשרת מורים. הבעיה העיקרית שהמורים נתקלו בה הייתה חוסר ספרות מקצועית בעברית ולכן הקריאו ותרגמו מספרות בלועזית. בשנת 1952 הפך מכון וינגייט לחינוך גופני לחלק אינטגרלי מהכשרת המורים של משרד החינוך (קאופמן, 2011, עמ' 8). למעשה כניסתו של החינוך הגופני למערכת התרבותית התאפשרה לא מעט משום שהוא תמך במטרות היישוב והחינוך העברי, טוענת בן ישראל, ומשום שהיה לו חלק מהותי בבניית הדמוי העצמי של "היהודי החדש", שרווח בעיקר בקרב בני הדור הצעיר. עיצוב הילדים כמעבירי התרבות וכסוכני חיברות של התרבות החדשה היה למטרה לאומית בפני עצמה בשנות ה-40, והקשר שבין הילד לטבעיות ולאומיות הלך והתהדק. הדגם הרצוי של "היהודי החדש" שאף לחוסן גופני ורוחני, לשלמות לאומית ומוסרית, ותוכני הלימוד בחינוך העברי הלאומי שיקפו מטרה זו. עיצוב דמותו של הילד העברי, הצבר, כמייצג של התרבות החדשה, הוצג כמטרה בתוכניות הלימוד ובפעילות התרבותית בבתי הספר על רקע תקומת המדינה. יחד עם זאת, בתקופה זו, שהייתה בה פריחה של יזמי תרבות אידאולוגיים, ריבוי הדגמים לחיקוי הביא עמו ויכוחים ושאלות רבות גם בתחום תרבות הגוף, וטמן בחובו מעין מלחמות תרבות. כתוצאה מכך בשנים אלו התחלקה מערכת החינוך לארבעה זרמים עיקריים בהשפעת תפיסות אידאולוגיות ערכיות ותרבותיות: הזרם החרדי, הזרם הכללי, זרם העובדים והזרם ההמזרחי (בן ישראל, 2010, עמ' 159).

עבודה זו מבקשת לבדוק את מאפייני הדימוי הגופני של כפי שמעצבים אותו ספרי הלימוד וההדרכה למורים לחינוך גופני מן הזרם כללי ממלכתי בשנים 1935–1955, וזאת כדי ללמוד על מאפייני החברה והתרבות בתקופת טרום המדינה ובראשיתה. לשם כך אבחן בחינה איכותית את ספרי הלימוד וההדרכה שיצאו לאור בשנים אלו בהתבסס על חומר ראשוני מארכיונים. אבדוק את ספרי הלימוד של המורים המובילים בארץ באותה תקופה, ומאמרים שנכתבו ב'דיעות ארגון מורי ההתעמלות' באופן כרונולוגי, על מנת לשחזר שינויים שחלו בדמוי הגוף ולעמוד על טיבם, וזאת כדי ללמוד על האידאולוגיה שאותה שאפו המחברים להפיץ. אחלק את החקירה לשלושה נושאים: הראשון יעסוק במאפייני הגוף ותכונות האופי, השני יעסוק במאפייני הגוף בתרבות האירופית והשלישי יעסוק בתפקיד השימושי של החני"ג כהגנה על המולדת.

חלק ב: ניתוח של ספרי לימוד וחומרים פדגוגיים

מאפייני הגוף ותכונות האופי

בפרק זה אבדוק מהם מאפייני הגוף כפי שהם מופיעים בספרי לימוד לחינוך גופני שנכתבו בידי המורים המובילים, צבי נשרי (1878–1973), בתיה הלר וירוביץ' (1910–1995), ד"ר עמנואל סימון (1898–1989) ופסח יעקובסון (ללא פרטים).

צבי אריה נשרי נולד ברוסיה ועלה לארץ בשנת 1904. בשנת 1907 נסע ללמוד את מקצוע החינוך הגופני בברן שבשווייץ. בשנת 1913 פרסם את ספרו "שיעורי התעמלות", החיבור הראשון בעברית על חינוך גופני, ושנים רבות נותר חלוץ יחידי בתחום. בין השנים 1913 ל-1941 חיבר 12 ספרי לימוד והדרכה בנושא החינוך הגופני. נשרי נחשב לאחד ממייסדי החינוך העברי בארץ ישראל והמורה הראשון לספורט של הגימנסיה העברית הרצליה וכן ממחדשי המינוח המקצועי בעברית בתחום הספורט (תדהר, 1947, עמ' 424).

בתיה הלר וירוביץ' נולדה בקובנא שבליטא. בשנת 1931 סיימה את לימודיה בבית הספר הגבוה לחינוך גופני ושימשה מורה לחינוך גופני עד עלייתה ארצה בשנת 1935. לאחר עלייתה עבדה כמורה להתעמלות בבית הספר לדוגמה, במכבי תל-אביב, ולימדה בבית המדרש לגנות ומורות ע"ש לוינסקי, במכון וינגייט ובגימנסיה הריאלית שלוה בתל אביב. הלר-וירוביץ' כתבה סדרת חוברות הדרכה וספרים המיועדים למורים בתחום החינוך הגופני והריתמיקה בבית הספר ובגני הילדים (אצ"נ, נספח מס' 1).

ד"ר עמנואל ארנסט סימון, רופא ומורה יליד גרמניה, שהיה בעברו אלוף ריצה בגרמניה, והביא עמו ארצה סגנון חדש של הוראת החינוך הגופני והספורט, שאותו ביסס על יסודות מדעיים. הוא עלה לארץ ב-1924 והחל לעבוד בבית הספר הריאלי, הוא נתמנה למורה ראשי להתעמלות ולספורט ולרופא הפנימייה (סובוביץ', ללא שנה).

ספרי הלימוד נכתבו בעיקר עבור קהל המורים והגננות, ויצאו לאור בידי גורמים ממלכתיים כגון המחלקה להכשרה גופנית, אך חלקם נכתבו גם עבור ההורים בבית ויצאו לאור בהוצאה פרטית או מסחרית. אבדוק את הספרים על פי סדר כרונולוגי של שנת ההוצאה לאור, וזאת על מנת לבדוק אם חל שינוי במאפייני הגוף ובתכונות האופי שאותם טיפחו בשיעורי החינוך הגופני בשנים אלו ולעמוד על טיבו.

המהדורה השנייה המתוקנת והמורחבת של 'התעמלות ומשחקים לקטנים – לבית-הספר ולבית' (1927) מאת צבי נשרי, יצאה לאור בשנת 1935. למהדורה המורחבת הוסיף נשרי פרק בנושא התעמלות לפעוטות, פרק בנושא משחקים, ותוספות אחרות הכוללות תרגילי גוף ופיקוד. שיעורי ההתעמלות מטרם, כתב נשרי, להקטין את הנזק שבישיבה בכיתה. "המורה צריך לדאוג לכך שהתלמידים ישבו ישיבה ישרה ועד כמה שאפשר גם זקופה"; "הנזק שבישיבה ממושכת הוא גדול. הילדים צריכים להיות חדורי הכרה שכל מה שהם עושים בשיעורי ההתעמלות בכיתה,

לתקנת גופם והטבת בריאותם הם עושים" (נשרי, 1935, עמ' 2–3). אוסף התרגילים בספר זה התייחס לחיזוק של כל איברי הגוף, אך הדגש היה בעמידה זקופה ויציבה זקופה, הבא לידי ביטוי כמותי בספר זה. נשרי מביא תרגילים לחיזוק שרירי הידיים, הכתפיים והרגליים, הצד, הבטן והגב ומטפח מיומנויות של שיווי משקל, זריזות וקצב באימוני הליכה, תלייה טיפוס וסמיכה, דילוגים, ניתורים, דהרות, צעדי מחול ותהלכות, צריפים (זוגות), שחייה, וכן הוא מכיר בחשיבותם של תרגילי נשימה לבריאות ולרוגע.

'שיעורים לבית ספר עממי' (1936), ספרו של פסח יעקובסון הוא ספר הוראות המיועד למורים. כך כתב יעקובסון בהקדמה: "לפי דעתי זו צריכה להיות הדרישה החשובה לכל עם, לפתח את הדור שיהיו בריאים ומפותחים בכל המובנים [...] חיזוק השרירים, גמישות הגוף וזריזות, מעוררים את הגוף ובריאותו, וסגולות רוחניות להתנהויות אופיו [...] יש לפתח אדם שיהיה: הרמוני, בעל תנועות מהירות, חזק שרירי" (יעקובסון, 1936, עמ' 2, 24).

'חזק ואמץ – התעמלות לנערים וגברים' (1938) ספרו של ד"ר עמנואל סימון, יצא לאור בהוצאה מסחרית של הוצאת 'עשהאל' והופץ על ידי "אגודה שיתופית בע"מ". בספר זה, המיועד לבנים, מסר מגדרי המשתמע כבר משמו. אוסף התרגילים המופיעים בו מלווים באיורים פשוטים וברורים. הדמות המאוירת המדגימה את התרגילים היא דמותו של בחור צעיר בעל גוף שרירי, לבוש גופייה ומכנסיים קצרים. ההבדל המגדרי במאפייני הגוף בא לידי ביטוי בחוברת למורה 'מערך שיעורים לבנות בבי"ס תיכוני' (ללא שנה, ללא הוצאה), שהכינה ועיבדה המורה חנה פופבסקי. זו חוברת פשוטה המודפסת בסטנסיל ובה מערך שיעורים המיועדים לבנות. אוסף התרגילים כולל חבל קפיצה וכדורים, הנפות ידיים, תרגילי ישיבה, ניתורים שונים מעולם המחול, הליכה זקופה הליכה על קורה, דגש על הופעה, ריצה קלה ודילוגים. ניכר כי בתקופה זו הייתה קיימת הפרדה מגדרית ודמוי הגוף של הבנות כפי שהוא מעוצב בחוברת זו שונה מן הדימוי הגברי המתבטא בחוברת לבנים, הוא שואב את השראתו מעולם המחול, והבנות שבחוברת, קומתן זקופה אך הופעתן מעודנת יותר וקלילה.

על ההשפעה שיש למורה לחינוך גופני, המשמש דוגמה אישית ומודל לחיקוי לתלמידיו הצעירים, מספר שדרן הרדיו אליעזר לובראני בספרו 'התעמלות לילדים' (1940) שיצא לאור על ידי המחלקה להכשרה גופנית, על פי פינת הנוער העברית ברדיו ירושלים. לובראני פונה אל הקורא בסיפור אישי מילדותו על המורה צבי נשרי: "באהבה מהולה בקנאה הייתי מסתכל בגופו האיתן של מורנו היקר ומתפלל מי ייתן והייתי גם אני חסון וגמיש כמוהו. [...] הרגשתי שמפעמים בי כוחות שמשון הגיבור. [...] אמצו שרירכם וזקפו קומתכם למען תהיו בריאים בגופכם ובנפשכם. לא רק בספרים ניתן ללמוד" (לובראני, 1940, עמ' 1–2).

בשנת 1941 יצא לאור לקט חוברות מקצועי למורים לחינוך גופני, וכל אחת מ-19 החוברות הוקדשה לענף אימון גופני אחד כגון ריצה, התעמלות על סולם, קורה, קפיצה למרחק, הטלת כידון, כדורסל, שחייה וכדומה. המדריך מלווה באיורים של ילדים במכנסיים קצרים או נערים חסונים בחצי גוף עליון ערום. המחברים פנו ורוזנברג כתבו בהקדמה כי "החינוך הגופני מהווה חלק בלתי נפרד מחינוכו הכללי של האדם. אנו מעמידים לפנינו שתי מטרות עיקריות. פיתוח הגוף

והאופי של בן-האדם. פיתוח הגוף כולל חיזוק ופיתוח השרירים, מתיחתם, הגמשת המפרקים, ושכלול יכולת מערכת העצבים. פיתוח אלה משפיע על יציבה נכונה ויפה, לגוף חזק וגמיש, חסון וזריז. [...] פיתוח האופי, כולל חינוך לסדר ולמשמעת, לאומץ לב, לשליטה עצמית ולעזרה הדדית" (פנון ורוזנברג, 1941, חוברת 15, עמ' 2); "יש להשתמש במכשירים כמו מתח ומקבילית כדי להחזיר את ההתמודדות עם מכשולים טבעיים על ידי טיפוס ומשיכה כמו ברכס תלול. בהכשרת הגוף ובהגמשתו בהקניית האומץ והמרץ נשריש בקרב הנוער תכונות גופניות ורוחניות שתבאנה לעזרתו בכל ענף ספורט ובכל עבודה ומאמץ גופני שיידרש ממנו" (פנון ורוזנברג, 1941, חוברת 18, עמ' 6).

החברת 'התעמלות בכיתה' (1949), שכתבה בתיה הלר-וירוביץ', יצאה לאור על ידי "המחלקה לחינוך של המחלקה להכשרה גופנית של מדינת ישראל". בהקדמה לחוברת זו הדגישה הלר-וירוביץ' את חשיבותו של הגוף הזקוף ושל הזריזות לעומת התנוונות כתוצאה מן הישיבה הממושכת בכיתה: "עלינו לחזק את השרירים, בייחוד את שרירי הגוף, לשמור על הגמישות במפרקים בכדי שהיציבה תהיה זקופה וחופשית, לעורר את מרוץ הדם, להקל על חילוף החומרים, ולשם פרוק המתחים הנפשית מזמן לזמן". "התרגילים", הדגישה המחברת, "נמסרים לילדים בתמונה ציורית הקרובה לרוח הילד" (הלר-וירוביץ', 1949, עמ' 1).

בחוברת 'שיעורי השתלמות בחינוך הגופני לגננות ומורות הכתות א ב' מטעם המחלקה להכשרה גופנית ומחלקת החינוך של הוועד הלאומי כתבה הלר-וירוביץ': "החינוך הגופני צריך להביא ליציבה טובה, לשליטה על איברי הגוף פיתוח דימיון יוזמה יצירה וזיכרון, ותכונות וסגולות אופי כמו אומץ לב כשרון החלטה קור רוח וכד. חינוך לקראת חיי חברה ולהסתגל לעזרה הדדית וציות לחוקי החברה. המטרה של החינוך הגופני, לסייע לשלמות החינוך הניתן לילדינו, במטרה להביאו לדרגת אדם משלם בחיי חברה יצירה ועבודה משותפת" (הלר-וירוביץ', 1943, עמ' 8).

זקיפות קומה, יציבה זקופה, שרירים חזקים, גוף חסון וגמיש, זריזות ושליטה באיברי הגוף היו המאפיינים העיקריים של דמוי הגוף כפי שהוא מעוצב בספרי הלימוד להוראת החינוך הגופני שנבדקו, והם מופיעים במידה רבה ובולטת. יחד עם זאת המאפיינים הגופניים אינם מטרתו היחידה של החינוך הגופני, הוא עסק גם בטיפוח תכונות אופי שיחד יצרו אדם שלם. אם בשנות ה-30 בהשפעת תפיסות ילדות מודרניות ורומנטיות שילב דמוי הגוף נפש הרמונית בגוף זקוף, שרירי, בריא, טבעי וחופשי, הרי שלקראת אמצע שנות ה-40 אפשר לראות שתכונות אופי כמו קור רוח, עזרה הדדית, ציות לחוקי החברה, יצרניות ועבודה משותפת הולכות ותופסות את מקומן על חשבון טובת היחיד. לכל שינוי במגמה ובאידאולוגיה בתכנים של ספרי הלימוד, טוען פודה (פודה, 2002) השלכות לעיצוב הדור הבא. אפשר לשער שהשנוי שחל באידאולוגיה בהשפעתם של המאורעות הקשים בארץ ובאירופה, וההכרה בצורך הדחוף של הקמת מדינה עברית ויהודית בארץ ישראל חלחל לתוך ספרי הלימוד, ועל כך אפשר ללמוד מהתבוננות בשינוי לאורך השנים ככזה המשקף את האידאולוגיה של הכותבים ושל הנמענים, מנהלי בית הספר, אנשי חינוך והורים, מערכת החינוך ומוציאים לאור פרטיים.

השפעת התרבות האירופית

המורים המובילים להתעמלות, כמו נשרי, הלר-וירוביץ' וד"ר סימון, רכשו את השכלתם המקצועית בארצות מרכז אירופה כגון גרמניה, ליטא, דנמרק ושווייץ. אבדוק כעת באיזה אופן השפיעו תפיסות הילדות המודרניות שרווחו באירופה בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 על דמוי הגוף בספרי הלימוד שנכתבו בידי מורים מקצועיים לחינוך גופני עבור מורים וגנות.

"התרבות הגופנית של הדור הצעיר שלנו לא עמדה בכלל עד עכשיו, על מדרגה נכונה. לא ידענו את דרכי ההוראה ואת ההשקפות החדשות בפדגוגיקה. כדי להבין את הדרישות הטבעיות של הילד בתרבות הגוף לתת להם להתפתח באופן טבעי. תמיד נבחר את התנועות המועילות לילד. בנוסף לתרגילי סדר ופקודות יש לאפשר לילדים גם תרגילים חופשיים לחגיגה, וריקוד פלסטי, וגם ריקוד עממי, קפיצות ומשחקים, ולתת תרגילים מעודדים לחלשים" (יעקובסון, 1936, עמ' 2). יעקובסון, שהיה מעודכן בגישות המקובלות באירופה, עדכן את המורה הקורא בגישות מודרניות המושפעות מתפיסות ילדות רומנטיות מודרניות שרווחו באירופה, כמו של רוסו, ששמות את תועלתו גופנית והנפשית של הילד במרכז ואת התנועה החופשית בטבע כמאפיין של הילד.

בחוברת 'שיעורי קיץ להתעמלות פדגוגית למורות וגנות' (1938) הלר-וירוביץ' שמה דגש רב בשלבי ההתפתחות הפסיכולוגיים והגופניים של הילד ועל הקניית מתודולוגיה מקצועיות: "בהוראת ההתעמלות, כמו בכל שטח החינוך, ניכר במאה הנוכחית שנוי רב לטובה, מטרות ההתעמלות לקטנים אינן שונות ממטרות ההתעמלות לגדולים. [...] העיקרים האלה כחם יפה לכל הגילאים ולשני המינים" (שם, עמ' 4). מערכי השיעורים הותאמו לגיל וההבדלים ביניהם נעשות מתוך דגש רב על חיבור לעולמם הייחודי של הילדים, על הצורך בתנועה ובשיפור היכולת הגופנית על פי צרכי המיוחדים של הילד. היא כותבת: "ההליכה אינה תרגיל טבעי לילד בגלל שיווי משקלו הרופף" (שם, עמ' 7) בספר 'התעמלות בכיתה' (1949) היא הדגישה שהשיעורים "נמסרים לילדים בתמונה ציורית הקרובה לרוח הילד". (הלר-וירוביץ', 1949, עמ' 2).

תפיסת ילדות מודרנית הרואה גם היא את הילד במרכז אך מעט שונה אפשר לראות אצל ד"ר משה בריל (1911–1944), שנולד בצפת. את השכלתו רכש בחיפה ובירושלים וגמר את חוק לימודיו באוניברסיטת ניו-יורק במקצועות הפדגוגיה והפסיכולוגיה. הוא לימד פסיכולוגיה באוניברסיטה בירושלים והיה רופא ילדים וחוקר שהעריך מאוד את החינוך הגופני. כך הוא כתב "הילד אינו נולד טוב או רע ובתהליך הלמידה מתעצב אופיו הילד הוא הציר שעליו סובבות כל פעילויות בית הספר". ד"ר בריל כתב מאמרים מקצועיים ב'דיעות ארגון מורי ההתעמלות', ומתח ביקורת על רוסו ופסטלוצ'י: "הילד הוא במרכז ובית הספר אמור לשמש את טבעם וצרכיהם. [...] סוף דבר, החינוך הגופני יפה לא רק לבריאות הגוף אלא גם לחינוך האופי" (בריל גיליון כ"ח, ינואר 1944, עמ' 7–24). לבריל הייתה הבנה על תפקיד המחנך: "על המורה והמחנך מוטל ברוב המקרים, למלא בעבודתם עם הילדים והנוער את הוראותיהם של אלה אשר קבעו את תכלית החינוך ודרכיו באמצעים ספקולטיביים גרידא בבחינת כזה ראה ועשה" (בריל, גיליון כ"ז, 1943, עמ' 14).

הלר-וירוביץ' כתבה מפורשות ב'שיעורי השתלמות בחינוך הגופני לגנות ומורות הכתות א ב' מטעם המחלקה להכשרה גופנית ומחלקת החינוך של הוועד הלאומי (1953) על השפעתם של הוגים אירופים על החינוך. היא מצטטת את רומן רולן וז'אן כריסטוף: "מה כבירה עטרת הכוחות, השמחה והגאון השופעת ביצור זה! איזה מעין של אנרגיה, השוטפת ועוברת כל גבול! [...]. מה מאושר הוא! הלא לכך נוצר [...] הבה ונעזור לו ליצור הקטן זה בפתח כוחותיו הגופניים והנפשיים בכדי שיוכל לקדם את [...] החיים ולהאריך עד כמה שאפשר את רגעי האושר בחייו". בנוסף לדברים אלו היא מצטטת גם את רוסו: "דע את הילד, את כושר היוזמה האישית והיצירה נוכל לפתח על ידי העמדת בעיה בפני הילד. רצוי שתהיה מסביבתו הקרובה של הילד" (שם, עמ' 3). סביבתו הקרובה של הילד על פי תפיסת הילדות הרומנטית שבטבע. הטבע הוא חלק בלתי נפרד מעולמו של הילד החופשי המבלה ומשחק ונהנה מגופו בטבעיות משולב ושזור בכל מערכי השיעור לגיל הרך.

'שיעורי קיץ להתעמלות פדגוגית למורות וגנות' (1938) שכתבה הלר-וירוביץ' הוא אוסף מערכי שיעור השואבים את נושאייהם מן העולם ומן הסביבה הטבעית של הילד, למשל: שוכבים על הגב ומשתזפים בשמש, ריצת נחש, ציד יתושים, עלייה על גשר, איכר הזורע וחורש את האדמה, דייגים ואווזים, סוסים דוהרים ועוד (שם, עמ' 10–52). דמוי הגוף הבריא החופשי התחבר לטבע, לשמש ולמרחב הפתוח, לאדמה ולבעלי החיים ומקבל אצל צבי נשרי גוון נוסף, גוון חברתי-לאומי, שגם הוא מושפע מתפיסתו של רוסו הרואה בילד כשייך למדינה וללאום שרווחה באירופה בשנים אלו, תפיסה הרואה את הילד כאזרח העתיד ולכן יש לטפח אדם שלם, גופנית ונפשית. "אין שיעורי ההתעמלות בגיל הזה דבר בפני עצמו כי אם חוליה בשרשרת האמצעים החינוכיים שבידי המורה. לא שיעורי ההתעמלות אנו נותנים לתלמידים, אם כי חינוך גופני המהווה יחד עם החינוך הרוחני של האנוש בעתיד" כתב נשרי (נשרי, 1953, עמ' 15). נשרי ראה בשיעורי חינוך הגופני חלק מן ההכנה לעתיד, אבל יחד עם זאת הוא מאמין כי "ולוואי שלא נקלקל את גופו של הילד ונצליח לשמור על טבעיותו, ולא רק לצורך עונג אסתטי" (נשרי, 1935, עמ' 159). החינוך הגופני, לדעתו של נשרי, "הוא לא רק ברמה הגופנית אלא גם ברמה הלאומית ולכן הוא אמור לכלול גם מחולות וריקודים"; "מחולות עממים שמאפיינים כל אומה, וכאן יש לנו עבודה רבה, ליצור ריקודים חדשים" (נשרי, 1935, עמ' 15).

במאמר 'תפקידנו' (1939) כתב ד"ר סימון: "אישיותו של האדם באה לידי ביטוי גם בגופו. יציבה-תנועה-הופעה, כל אלה הם ביטוי רוחני של האדם. הרושם החיצוני הראשוני קובע. והמורה להתעמלות משפיע בהיותם של תרגילי הגוף אמצעי השפעה מצוין להכשיר את הנוער לחיים בעתיד. [...] עלינו כנושאי החינוך הגופני מוטל תפקיד מיוחד, תעודה מיוחדת העומדת מעל לצרכי השעה. אנו נושאים רעיון רוחני בעמנו" (סימון, 1939, עמ' 4–5).

את נושא הלאום וההכנה לעתיד נמצא בשנים שלאחר קום המדינה ביתר בהירות וחד-משמעיות גם אצל הלר-וירוביץ' בספרה 'החינוך הגופני בכתות א ו-ב' (1953), שיצא לאור בהוצאת משרד החינוך והתרבות אגף החינוך המחלקה לתרבות הגוף. בהקדמה כותבת המחברת על חשיבות שב"פיתוח תכונות כמו הרגלי סדר משמעת וחברותיות, הבלגה על יצרים, ציות לחוק ללא שהיה והסוס, שמירה על תור, שמירה על נימוסין, הנהגה עצמית, עזרה הדדית, והניסיון להנהגה,

שמירה על סדרים וגם מסירת הנהגה לידיים אחרות בשעת הצורך [...] הילד מתעשר בניסיונותיו הגופנים ובזה הוא מכשיר את עצמו לקראת החיים" (שם, עמ' 1).

החינוך הגופני, על פי תפיסתה של הלר-וירוביץ', אינו רק מחזק את הגוף אלא גם משלב חינוך לחיי חברה בעתיד, סגולות נפשיות ורוחניות: "א. הכשרתו של הפרט לקראת חיי החברה והציבור – ע"י פיתוח חוש המשמעת, הסדר, הבחורתיות. ב. עיצובו של האופי המקיף סגולות נפשיות כגון: אומץ לב, קור רוח, התמצאות, עצמאות וכדומה. ג. פיתוח כישרונות כמו הדמיון, כושר היוזמה, רצון היצירה" (הלר וירוביץ', 1953, עמ' 1–2).

ספרי לימוד נוצרים גם בהקשר של יצירת תרבות יש מאין ובכוחם לעצב ולבנות תרבות חדשה, זו תפיסת ילדות שרואה בילד סוכן תרבות וגורם חשוב בבניית העתיד בבניית האומה והחברה לעתיד, טוען מק. ג'ורג' (McGeorge, 2001). לדעתם של מחברי ספרי הלימוד והמאמרים המקצועיים הפדגוגיים, על המורה מוטלת האחריות לטפח את הילד, לחזק את גופו ושריריו, את היציבה הזקופה, לחזק את רוחו ולעצב את אופיו לקראת חיי חברה בעתיד. חשוב לפתח גם תכונות כמו משמעת, סדר, אומץ לב התמצאות ויכולות רוחניות כגון יוזמה ודמיון. תקופת הילדות היא הכנה לעתיד המכשירה את הילד להיות לאדם ולאזרח שלם ובריא מבחינה נפשית וגופנית וישתלב בחברה והן במדינה. מבדיקה של ספרי הלימוד לחינוך גופני שבחנתי, אפשר לומר שהדימוי הגופני ובעיקר העצמי של הילד הושפע מן התרבות האירופית ומעיד על השאיפה לחקות אותה. יחד עם זאת ניתן להבחין שבמהלך השנים יש התפתחות מגמתית מתפיסה רומנטית וטבעית הרואה בילד משהו עליו טבעי טהור וחופשי שרווחה באמצע שנות ה-30, לתפיסה לאומית יותר ששירתה את מטרותיה של המדינה שבדרך ואת החברה היהודית החדשה והמתפתחת. ככל שמתקרבים לשנת הקמת המדינה המאבק על ההגנה ועל טובת החברה והציבור תופס מקום חשוב בספרי הלימוד לחינוך גופני כסוכני תרבות של החברה העברית המתחדשת והאומה שבדרך.

ההגנה על המולדת

הופעתם של תרגילי סדר, פיקוד ותחומי פעילות חדשים בעלי אופי צבאי הולכת ותופסת מקום בספרי הלימוד ומאמרים פדגוגיים בתחום החינוך הגופני. אבדוק את דמוי הגוף במהלך התקופה שלפני הקמת המדינה וראשיתה. ככלל ספר לימוד מדריך את המורה איך ללמד מקצוע, אך הגורם המכריע בהגדרת הספר כספר לימוד הוא הפונקציונאליות של חומר הלימוד המופיע בו, שצרכניו הם המורים והמנהלים וגם המוציאים לאור, והיות והשפעתם גדולה אין להמעיס בערכם, טוען ג'ון איסיט (Issitt, 2004).

במהדורה השנייה של 'התעמלות ומשחקים לקטנים (לבית הספר ולבית)', (1935 [1927]) הוסיף נשרי פרקים מיוחדים על תהלוכות ופיקוד. פי' יעקובסון קבע כי "החל מכיתה א" יש ללמד "פקודות, תרגילי חבלים". (יעקובסון, 1936, עמ' 24). במהדורת 1939 של 'שיעורי התעמלות פדגוגית ומשחקים למורות', של הלר-וירוביץ' מופיע פרק נפרד חדש: "תרגילי סדר וביטויים

טכניים בשיעור ההתעמלות". בפרק זה נכתב לדוגמה: "הסת – דר! קבוצה – דום! עמוד-נוח! ימינה פנה!", ניכר כי יש שימוש במונחים השאולים מהעולם הצבאי (שם, עמ' 27).

את השינוי העיקרי שהתחולל במעבר מדימוי גוף שרירי, זריז, גמיש וזקוף שאפיין את הילד הבריא בגופו ובנפשו, ילד שהוא חופשי להתנועע בטבע לטובתו, לספורט שימושי בעל אופי צבאי ניתן לראות בגיליונות של 'ידיעות מורי ההתעמלות'. לאחר מאורעות 1936 הצהיר ועד מורי ההתעמלות בפתח גיליון ו', במאמרו 'לנוכח הזמן': "המאורעות האחרונים צריכים ללמד אותנו פרק חשוב. לא בנקל נקים לנו כאן את ביתנו הלאומי. האויב מצפה לכל הזדמנות כדי להכחידנו. ועלינו מורי ההתעמלות מוטלת אחריות מיוחדת, כי לידינו נמסר החינוך הגופני של הדור הצעיר. מן ההכרח לפשפש בתוכניתנו ובשיעורינו ולבחנם לאור 'המציאות החדשה'". (גיליון ו' של 'ידיעות ארגון מורי ההתעמלות', יולי 1936). הדברים מראים כי לאור המאורעות הקשים ואף הירצחו של בנו של צבי נשרי חל שנוי ביחס של מורי החינוך הגופני לתפקידם. את השנוי בדימוי העצמי אפשר לראות בהופעתו של המושג "ספורט שימושי": "ספורט שימושי זהו מספר תרגילים המכניסים את האיש לתפקידים של התגוננות. [...] האידיאל האמיתי שצריך להשיג בבית הספר זהו טיפוס הצופה. מחובת בית הספר לתת הכשרה במובן הזה. זה קשור לשעורי ההתעמלות גיאוגרפיה טיולים וצופיות" (גיליון ח', 1937, עמ' 1, 8).

מעל דפי העיתון נערך דיון במהות השינוי, שהתחיל במורה כסוכן של שינוי אידאולוגי. נשרי טען שצריך לשפר את הצופיות במקביל להתמקצעות בתחום ההתעמלות של המורים. לעומתו שיק טען שצופיות אינה מספיקה ויש להקים בתי ספר צבאיים כמו באירופה ובאמריקה, ולכן ספורט בתוך שיעורי ההתעמלות יכלול: תרגילי סדר, ריצה עם מכשולים, זחילה, טיפוס, זריקה שימושית, קליעה ברובה אוויר, גיו גייטסו והתאגרפות (גיליון ח', 1937, עמ' 10).

בגיליון י"ג, 1939, כתב חבר אלמוני: "המחלקה להכשרה גופנית צריכה להוות את המוסד העליון לחינוך גופני מתפקידה קודם כל לשפר את מצב החינוך הגופני בבתי הספר. יוכנס הספורט השימושי בתיכונים. השעורים יישאו אופי של חינוך טרום צבאי". על מקצוע החינוך גופני מורחב, החג"מ, כתב: "מכשיר לאומי ישובי שעל חשיבותו אין צורך להרבות מילים לקוראי עיתון זה. בית הספר הופך על ידי פעילות זו למוסד לחינוך לאומי אזרחי המידה רבה יותר מאשר עד עתה. החג"מ מתקן את התלישות של בית הספר מחיי ההגשמה הציוניים". הכותב האלמוני מפרט פעילויות כגון קפיצה, ריצה, זריקה של אבן או כידון, התאבקות, טיפוס, משיכות חבל, הליכה, וכן תרגילים צבאיים ושימושים כגון כבאות, צום, קריאה בפני ציבור ותרגילי חושים ומלאכת יד. זה החינוך הגופני הטהור על פי גוטס-מותס משנת 1793 (גיליון י"ג, 1939, עמ' 2–7).

נשרי התייחס למלחמת העולם השנייה ולחורבן שהביאה עמה: "עלינו להמשיך ובמשנה מרץ את אשר התחלנו. הכשרת הדור הצעיר לתפקידו. שהוא לחימה והגנה על המולדת מפני הערבים, למען חיי יצירה בנין חופש ודרור" (גיליון ט"ו, ינואר 1940, עמ' 1). ברשימת המקצועות לארגון הספורט המעורב שנתן הסרג'נט מירון אברמסון בוועידה המקצועית שנערכה בשנת 1944 נכללו מקצועות אתלטיים ומקצועות צבאיים ובהם מרוצים עם ארגזי תחמושת ורובים במקום מקלות,

הטלת כידונים ופתיחה באש מרובה, ומקצועת גיימקנה (מושג השאול מהשפה האנגלית וההודית), מרוצי שליחים עם תפוחי אדמה ושקים שונים, קריקט. (גיליון ב' (ל'), אוקטובר 1944).

חיזוק הגוף לצורכי הגנה הופיע גם בספר הלימוד של הלר-וירוביץ' הממוען למורים לגיל הרך. בפרק 'שיעורי התעמלות ומשחקים לכיתות א ב' מופיעים משחקים לפיתוח החושים ולחידודם ומשחקי תנועה כגון שומרי המחסום, שומרי הנחל, הפועלים והנחש (הלר-וירוביץ', 1949, עמ' 18). אפשר לומר כי משחקים אלו שאולים מעולם ההגנה והשמירה על המולדת ולא מעולמו הטבעי של הילד, כפי שמקובל בתפיסת הילדות המודרנית-הרומנטית.

אפשר לומר שהצורך בהגנה ממשית על היישוב בשנים אלה שלפני הקמת המדינה וראשיתה משפיע ישירות על האידאולוגיה ועל עולם הערכים של המורים לחינוך גופני. אפשר לראות שקיימת מגמה שבה חומרי לימוד ומערכי השיעור שעסקו בצופיות וטובת הילד כפרט הפכו להיות שימושיים ונתנו מענה למציאות, בהשפעת מאורעות 1936–1939. רכיבים בעלי אופי צבאי חדרו אל תוך מערכת החינוך והשיעורים החלו לעסוק בחינוך גופני שימושי שמטרתו להכשיר את הגוף ולהכינו להגנה והתגוננות ממשית. מעבר לתרגילי סדר ופיקוד צבאיים נוספו מקצועות צבאיים שמטפחים מיומנויות פיזיות כמו קליעה ברובה, הטלת כידון, אגרוף והיאבקות. בחומרים פדגוגיים ובמאמרים של אנשי מקצוע ומורים מובילים שהופיעו בעיקר בירחון המקצועי 'דיעות ארגון מורי ההתעמלות', טיפחו את דמוי הגוף החזק והממושם ככזה שאמור להגן ולהילחם על המולדת, וראו ערך בהתגוננות צבאית בעת מלחמה באויב.

סיכום

מהתבוננות בספרי לימוד ובחומרי הדרכה למורי בית ספר ולגננות בנושא החינוך הגופני בין השנים 1935 עד 1955, ובאמצעות בדיקה של השינוי שחל בדמוי הגוף המתאפיין בהם אפשר ללמוד על התהליך החברתי-תרבותי של גיבוש האומה בתקופת היישוב של מדינת ישראל שבדרך ובראשית ימיה, וזאת היות שספרי לימוד משמשים מכשיר רב עוצמה להחדרת האידאולוגיה של מחבריו או של החברה שבה הם נמצאים. בשנות ה-30 ספרי ההדרכה למורים עיצבו דימוי גוף שהמרכיב העיקרי בו הוא זקיפות הגו והקומה והאדרת דמותו של הילד בריא, הטבעי, כפרט הגדל בטבע ואוהב את הסביבה הטבעית שלו. זאת בהשפעת התרבות האירופית והשפעות תפיסת ילדות רומנטיות שבהן אחזו המחברים בארץ ישראל. המאמץ לגבש את דמותו של הילד על פי דמותו של "היהודי החדש" זקוף הקומה, זריז, שמח, יצירתי וחופשי כמנוגדת לדמות היהודי הגלותי הכפוף והחלש, ניכר היטב בספרים אלו. השפעת המציאות היום-יומית ומאורעות 1936 ו-1939, שכללו התקפות האויב הערבי על יישוב, ושואת אירופה הביאה לשינוי בדמוי הגוף של הילד הבריא והטבעי, ותכונות הגוף והאופי כפי שהן מופיעות בספרים מבטאות מגמה ברורה של חינוך לחיי מדינה, ציבור וחברה והכנה לעתיד. טובת הפרט, כלומר הילד הטבעי והחופשי, נעלמת ואת מקומה תופס דימוי גוף בריא וממושמע, צייתן או מנהיג, המשרת את מטרת הציונות ובמטרה שיהיה אזרח בריא ויעיל בגופו ובנפשו. הגם שלמורים המובילים, כגון נשרי והלר-וירוביץ, שעלו מארצות אירופה, היה חשוב להמשיך ולחנך בהשפעת תפיסות ילדות מודרניות-פסיכולוגיות, הרואות את טובת הילד במרכז וגישות מקצועיות ממרכז אירופה, בשנות ה-40 ובתחילת שנות ה-50 נעשתה ההגנה הצבאית למטרה עליונה ומועדפת בתרבות היישוב. תודעה זו חלחלה גם לתוך מערכת החינוך וכך גם ספרי הלימוד של החינוך הגופני גויסו למטרה הצבאית לאומית, שבאה לידי ביטוי ביצירת מקצוע חדש שנקרא 'הספורט השימושי' ו'חג"מ'. דימוי הגוף הרצוי הוא גוף חזק וחסון שנרכש באמצעות אימונים צבאיים וזוכה להערכה בזיקה ליכולת להתגייס ולהגן על המדינה עד כדי ביטול העצמי.

אציין שלא מצאתי בספרי הלימוד שנבדקו דימוי גוף חסון של עובד אדמה או חקלאי. אפשר לשער שזאת משום שהספרים שנבדקו שייכים לזרם הממלכתי, לפיכך, יהיה מעניין להמשיך ולבדוק גם את ספרי הלימוד שכתבו מורים מן הזרם של ההתיישבות העובדת ומן הזרם הלאומי-דתי על מנת ללמוד על דימוי הגוף כפי שעוצב בהם ולקבל תמונה רחבה יותר על התרבות המתחדשת בישראל.

ביבליוגרפיה

מקורות

- בריל, משה. 1943. 'על ההוראה', **ידיעות ארגון מורי ההתעמלות**, גיליון כ"ח, 1944 עמ' 7.
- בריל, משה. 1944. 'על החינוך הגופני', **ידיעות ארגון מורי ההתעמלות**, גיליון כ"ז, 1943 עמ' 14.
- הלר-וירוביץ', בתיה. 1943. **שיעורי השתלמות בחינוך הגופני לגננות ומורות הכתות א ב**, מטעם המחלקה להכשרה גופנית ומחלקת החינוך של הוועד הלאומי, חוברת מס 26.
- הלר-וירוביץ', בתיה. 1949. **שיעורי השתלמות קיץ תש"ט**, ללא הוצאה.
- הלר-וירוביץ', בתיה. 1953. **החינוך הגופני בכתות א' ו-ב'**, בהוצאת משרד החינוך והתרבות אגף החינוך.
- ועד מורי ההתעמלות. 'לנוכח הזמן', **ידיעות ארגון מורי ההתעמלות**, גיליון ו', יולי 1936, עמ' השער.
- ועד מורי ההתעמלות, ללא שם. **ידיעות ארגון מורי ההתעמלות**, גיליון ח', 1937 עמ' 1, 8.
- ללא שם. **ידיעות ארגון מורי ההתעמלות**, גיליון י"ג, 1939, עמ' 2-7.
- נשרי צבי. 1940. מאמר מערכת, **ידיעות ארגון מורי ההתעמלות**, גיליון ט"ו, עמ' 2.
- יעקובסון, פסח. 1935. **שיעורים להתעמלות לבית ספר עממי**. הוצאת הקורס להתעמלות מטעם הסתדרות המורים.
- לובראני, אליעזר. 1940. **התעמלות לילדים בפינת הנוער העברית ברדיו ירושלים**. הוצאת הוועד הלאומי לכנסת ישראל בא"י – המחלקה להכשרה גופנית. ירושלים. חוברת מס' 45.
- נשרי, צבי. (1935 [1927]). **התעמלות ומשחקים לקטנים (לבית הספר ולבית)**. מהדורה שנייה. הוצאת 'קהלת'.
- נשרי, צבי. 1953. 'קיצור תולדות החינוך הגופני', בסיוע הקרן ע"ש דוד נשרי ז"ל.
- פנון, רפאל, רוזנברג, חיים, 1941. התעמלות. התאגדות לתרבות גופנית "הפועל", חוברת 15, עמ' 2.
- סימון, ארנסט. 1939. **חזק ואמץ! התעמלות לנערים וגברים**. תל אביב: הוצאת 'עשהאל'.
- סימון, עמנואל. 1939. 'תפקידנו' בתוך **ידיעות ארגון מורי ההתעמלות**, הוצאת המחלקה לתרבות הגוף. גיליון י"ג, עמ' 4-5.
- (ללא שם). 1947. **ספורט שימושי לנוער – פרשיות האימון**, הוצאת איגוד נוער צופי. ללא הוצאה.

ארכיון

ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש דוד ילון, אוניברסיטת תל אביב: אח"י

- נספח מס' 1 : **התעמלות ומשחקים לקטנים לבית הספר ולבית**. צבי נשרי, תרצ"ה.
- נספח מס' 2 : **ידיעות ארגון מורי ההתעמלות**. חוב כ"ז, אפריל 1943.
- נספח מס' 3 : **שעורים להתעמלות לבית ספר עממי בהדרכת המורה להתעמלות פסח יעקובסון**.
- נספח מס' 4 : **ספורט שימושי לנוער פרשיות האימון**. תש"ז.
- נספח מס' 5 : **שיעורי קיץ להתעמלות פדגוגית למורות וגננות בהדרכת בתיה הלר – וירוביץ'**. תל אביב. תש"ז
- הארכיון ע"ש צבי נשרי, מכון וינגייט : אצ"נ.**
- תיק : בתיה הלר-וירוביץ'.
- נספח מס' 6 : **מתוך חוברת יקירי מסדר המורים, 1993, עמ' 14.**

ספרות משנית

- אלבוים-דרור, רחל. **תשמ"ו. החינוך העברי בארץ ישראל (א-ב)**. ירושלים : יד בן צבי.
- אלבוים-דרור, רחל. 1982. "מוקדי החלטה במערכת החינוך העברי בארץ ישראל". **קתדרה** : לתולדות ארץ ישראל ויישובה. גיליון 231, עמ' 125–156.
- אנוך, יעל, 2001. "עלייה וקליטה : ניתוח סוציולוגי". בתוך **ישראל בעשור הראשון**. האוניברסיטה הפתוחה רמת-אביב. עמ' 80–81.
- בן ישראל, טלי, 2010. **מהלכה למעשה – סיפורה של תרבות הגוף בתרבות הארץ-ישראלית**. תל אביב : הוצאת מכון מופ"ת.
- בר-גל, יורם. 1993. **מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חנוך ציוני**. תל אביב : עם עובד, עמ' 27–48.
- הלוי, טל. 2004. "מקובלות עלינו אמיתות אלה" : המהפכה האמריקנית בספרי לימוד בארצות-הברית ובבריטניה'. **זמנים** 88, עמ' 94–105.
- יזדי עוגב, אורלי. 1995. **התפתחות ולמידה מוטורית תקינה מול לקויה**. נתניה : הוצאת מכון וינגייט.
- מדרשי-זר ציון, נעמי. 2012. **סמינר לוינסקי : סיפורו של הסמינר העברי הראשון**. תל אביב : הוצאת כתב העת דור לדור ; מכון מופ"ת ; אוניברסיטת תל אביב, עמ' 1–197
- פודה, אלי. 2002. "היסטוריה וזיכרון במערכת החינוך : הסכסוך הישראלי-הערבי בראי ספרי הלימוד להיסטוריה בישראל 1948-2000". בתוך : **היסטוריה, זהות וזיכרון : דימויי עבר בחינוך הישראלי**. (עורך) אבנר בן-עמוס. תל אביב : רמות, עמ' 69–100.
- קאופמן, חיים. 1999. 'הזיקה בין היהדות, הציונות ובין תרבות הגוף - מבט היסטורי'. **'בתנועה'**, גיליון ה' (21), עמ' 226–248.

- קאופמן, חיים. 2005. 'היהודי החדש ותרבות הגוף בארץ ישראל'. בתוך **בין המולדות; היקים במחוזותיהם**. עורכים: משה צימרמן, יותם חותם. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל; מרכז קבנר להיסטוריה גרמנית. עמ' 264–260.
- קאופמן, יצחק. 2011. 'המדרשה לחינוך גופני וראשית הכשרת המורים לחינוך גופני בארץ ישראל ובמדינת ישראל'. **'בתנועה'**, גיליון י" (1), עמ' 128–110.
- ריין, אסתי ורענן ריין. 1995. "ספרי הלימוד הפרוניסטיים ועיצוב 'ארגנטינה החדשה'". **זמנים** 54, עמ' 89–74.
- רם, יצחק. 2000. 'תולדות התפתחות הרעיונות בתרבות הגוף בעם ישראל בעת החדשה והשפעתם על תוכניות הלימוד ועל דפוסי הפעולה בהוראת החינוך הגופני בתקופת 'היישוב'. חיבור לשם קבלת "דוקטור לפילוסופיה". האוניברסיטה העברית.
- רפל, דב. 2003. "תעודות היסטוריות: ספרי לימוד כתעודות היסטוריות". **דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות כג'**, עמ' 148–139.
- סובוביץ, יעקב. ללא תאריך. 'ראשית החינוך הגופני והספורט בחיפה', בתוך אתר האינטרנט של העמותה לתולדות חיפה: www.haifa.org.il
- תדהר, דוד. 1956 (1947). עורך, 'אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו', תל אביב: הוצאת ראשונים. כרך א', עמ' 424.
- Lerner, Richard. 1982. **Children and adolescents as producers of their own development** *Developmental review* [0273-2297], 4: , כרך 2: גליון 4: , pp. 342–370.
- Issitt, John. 2004. "Reflections on the Study of Textbooks". **History of Education** 33 (6), pp. 683–696.
- McGeorge, Colin. 2001. "James Pope's Textbooks for New Zealand Native Schools". **Paradigm** 2 (3), pp. 1–7.
- Rodden, John. 2007. "Textbook Reds? How East Germans look back on their Classroom Schoolbooks." **Paradigm** 3 (3), pp. 1–10.
- Stray, Chris. 1997. "Paradigms Lost: Towards a Historical Sociology of the Textbook". In: **Textbooks and Educational Media: Collected Papers 1991-1995**. (ed.) Staffan Selander. [Stockholm]: IARTEM, pp. 57–74.
- Sroka, Wendelin. 2014. "Research on the History of Reading Primers: A Call for Enhanced Cross-Border Cooperation". **History of Education & Children's Literature** IX (2), pp. 221–231.

נספח